

Жумалиева Р.Б.

**ОКСЮМОРОНДУК СӨЗ АЙКАШЫНДАГЫ СӨЗДӨРДҮН
БАЙЛАНЫШ ЖОЛДОРУ**

Жумалиева Р.Б.

СВЯЗЬ СЛОВ В ОКСЮМОРОННЫХ СОЧЕТАНИЯХ

R.B. Zhumalieva

LINKS OF WORDS IN OXYMORON COMBINATIONS

УДК: 4:413.143

Оксюморон – карама-каршылыктарды тил аркылуу чагылдыруунун бир формасы, айкалышкан микроструктура, бири-бирине дал келүү мүнөздүү болгон сөздөрдүн айкашы. Мындай айкалыштар биздин көз карашыбызда чоң прагматикалык потенциалы бар көркөм текст жана сүйлөө речі аркылуу берилет.

Негизги сөздөрү: карама-каршылык, микроструктура, дал келүүчүлүк, компоненттер, көркөм текст, сүйлөө речі.

Оксюморон - это одна из фигур достигшая противоречий через язык, гармонично сливающая микроструктура. В оксюморонных сочетаниях важно взаимное соответствие её компонентов. Важным атрибутом этого процесса, выступает художественный текст и разговорная речь, которые владеют актуальностью.

Ключевые слова: противоречие, микроструктура, взаимное соответствие, компоненты, художественный текст, разговорная речь.

Oxymoron is a figure that reached the contradiction through speech, harmonically inosculating microstructure. Mutual univocity of components is important in oxymoron combinations. The important feature of this process is literary text and oral speech which are actual.

Key words: contradiction, microstructure, mutual univocity, component, literary text, oral speech.

Оксюморон жөнүндөгү азыркы теориялык түшүнүк, анын тилдик табияты, стилистикалык түзүлүшү, семасиологиядагы логикалык жана тилдик байланыштары, антонимдердин негизинде бир бүтүндүктү түзгөн жана бир бүтүндүктүн ичиндеги логикалык карама-каршылыктардын болушунан келип чыгат. Бир бүтүндүктүн ички жана сырткы логикалык жана тилдик карама-каршылыктары, анын касиетинде, сапатында, кыймыл-аракетинде, мамилелеринде болуп жана башка процесстерде болуп жүрүп отурат.

Оксюморондун компоненттерин философиялык, логикалык аспектиде анализдөө:

1) анын лингвистикалык маанисин,

2) антонимиянын проблемасын башкача айтканда, оксюморондун компоненттерин антонимдер түзөрүн ачып көрсөтөт.

Оксюморон-антонимдердин негизинде пайда болгон эң оригиналдуу ыкма, ал карама-каршы маанидеги сөздөрдүн айкашынан пайда болот.

Оксюморондун негизги белгилери:

1) Түгөйлөрүнүн бири-бирине карама-каршы болушу.

2) Түгөйлөрүнүн бири экинчисинин маанисин ачып-тактап көрсөтүп турушу.

Маселен, күнөөсүз күнөөлүү, тилдүү дудук, суудан кургак чыгуу ж.б. «Оксюморонду окутуу антонимдердин стилдик функциясын гана эмес, муну менен катар тил менен ойлоонун, тил илими менен логиканын өз ара карым-катышын терең түшүнүүгө өбөлгө түзүп, окуучулардын тилге болгон ышкысын, ой жүгүртүүдөгү өз алдынчалыгын арттырат.

Ошондуктан төмөнкүдөй маселелер көңүлдүн чордонунда турууга тийиш: оксюморондун негизги белгилери, анын маанилеринин реализацияланышы жана аныкталып, такталышы, оксюморондун түзүлүшү, өзгөчөлүгү, стилдик функциясы» (Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. Фрунзе «Мектеп», 1987. – 116-б.).

«Парадигматикадагы лексемалардын карама-каршылык типтеринин кеңири жайылышы антонимдик мамилелер эсептелет» (Трубецкая Н.С. Основы фонологии. - М., 1960. - С. 75).

Оксюморондук сөз айкаштары бири-бири менен карама-каршы туру мамилелери менен байланышын, жалпы семантикалык бирдикке ээ болот. Мында бир эле учурда бир компонентке экинчи компоненттин карама-каршылык сапаты таандык болуп, ошондой эле бул эки компоненттин ортосунда байланыш күчөйт. Маселен, кейиштүү жылмаюу, жумурткадан кыр чыгаруу, кайгылуу кубаныч, суудан кургак чыгуу, жоктон барды жаратуу. Жогоруда келтирилген мисалдардагы оксюморондордо тилдик бирдиктер жалпы мааниге ээ болуу менен бирге, бири-бирине карама-каршы мааниде турат. Бул оксюморондук сөз айкаштарынын ар бирин өзүнчө карап

көрсөк биздин сүйлөө речибизде өз-өзүнчө мааниге ээ жана активдүү колдонууда болуп, кайра айкашып бирдиктүү бир мааниге ээ болгон бир бүтүндүктү түзүп жатат. Мындай оксюморондук сөз айкаштары бүгүнкү күндө адам баласынын философиялык, логикалык ой жүгүртүүсүн, көз карашын чагылдыруучу активдүү каражатына айланды. Коомдун өсүп-өнүгүшү менен бирге оксюморонду колдонуу мүмкүнчүлүгү да өстү. Кийинки учурларда оксюморонду оозеки речте да, көркөм чыгармада да кеңири колдонуубуз. Бизге белгилүү болгондой адамдын кубануусунда же кайгыруусунда оң жана терс карым-катышы (мамиле) орун алат. Мына ушуга байланыштуу адамдын мындай эмоциялык абалы бир эле учурда канааттанууну, же канааттанбоону өз ичине камтыйт. Бирок, канааттануу (кубануу, ыраазы болуу) адамдын эмоциялык абалынын бир жагы, канааттанбоо (кайгыруу, нааразы болуу) адамдын эмоциялык абалынын экинчи жагы, ошондуктан, кандайдыр бир деңгээлде, предметке карата биз канаатташыбыз (кубануубуз, ыраазы болушубуз) мүмкүн, экинчи жагынан алып караганда канааттанбашыбыз (кайгыруубуз, нааразы болушубуз) мүмкүн. Бирок, бир эле учурда, бир эле предмет боюнча бирдей эле мааниде же карым-катышта канааттанышыбыз дагы жана канааттанбашыбыз дагы реалдуу чындыкка жатпайт. Адамдын мындай эмоциялык абалын профессор Б. М. Теплов өзүнүн эмгектеринде көрсөткөн.

«Өткөн бактылуу турмушту эскерүү жок дегенде адамдын оюнда, кыялында дагы бир ирет жашап өтөт, бирок бир жагынан бул бактылуу күндөрдүн өтүп кеткендиги кайгырууну да пайда кылат. Себеби, ошол бакыт азыр жок.

Оорчулукту, кыйынчылыктарды жеңүү менен байланышкан сезимдердин адатта оң жагы жана терс жагы дагы болот. Кыйынчылыктарды жеңүүдө эч кандай жагымсыз оор кырдаал жок, канааттанууну гана берген кырдаалдар бар деп айта албайбыз.

Кыйынчылыкты жеңүүдө адам баласы бир кыйла жагымсыз, атүгүл азаптуу кырдаалдарды жашап өтөт. Ошентсе да оорчулукту, азапты, кыйынчылыкты жеңе билген адамда, кыйынчылыкка каршы күрөшүүнү танбаган адамдагы оор кырдаалдар өзүнө-өзү ишенүүчүлүк, максатка жетүү үчүн кубаныч жана намыс сыяктуу сезимдер менен байланышта» (Теплов Б.М. Психология, 1958, 45-46-бб.).

Демек, оксюморондор адамдагы эмоциялык абалдын түрдүү кырдаалын, турмуштагы кубулуштарды, предметтерди так даана сүрөттөп, ойду элестүү курч берип, оригиналдуулукту, бөтөнчөлүктү, адаттан тышкарычылыкты жаратат. Оксюморондор оозеки речте, жазууда, кыргыз поэзиясында, прозасында гана колдонулбастан, илимий эмгектерде, публицистикалык макалаларда да колдонуп, өзүнүн колдонуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүүдө.

Маселен, филология илимдеринин доктору, окумуштуу Б. Усубалиев «Көркөм чыгармага лингвистикалык илик» деген илимий эмгегинде: «Анткени, чыгарма чу дегенде эле жумуру түшөт, тактап

айтканда, башталбай жатып аяктайт, жаралбай жатып пада болот» (Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. - Бишкек, 1994. - 13-б.).

«Башталбай жатып аяктайт, жаралбай жатып пайда болот» деген оксюморондук сөз айкашы аркылуу көркөм чыгармадагы тилдин ролу жөнүндөгү ой пикирин, илимий көз карашын берген. «Башталбай жатып аяктайт, жаралбай жатып пайда болот» Мында оксюморондук айкаштын семантикалык маанисинин көлөмү сөздүн семантикалык көлөмүнөн көп.

Эгер, лексикалык маани морфемалардын жардамы менен аныкталса, ал эми оксюморондук сөз айкашы компоненттердин лексикалык маанисине көз каранды болот. Себеби алар бири-бирине дайыма антонимдик мамиледе болот. Демек, бул оксюморондук эки сөз айкашы - бир бүтүндүктү билдирген маанини берип жатат, анткени мааниси боюнча карама-каршы турган эки компонент үчүнчү бир бүтүндүктүн элементи катары берилип, бир компонент экинчи бир компонентти аныктап, тактап, ал эми оксюморондук айкаш үчүнчү фигуралык маанини алып жатат. Бул оксюморондук сөз айкашынын ички түзүлүшүн алсак, анда карама-каршы маанидеги сөздөр айкашып үчүнчү бир мааниге ээ болгонун байкайбыз. Компоненттердин лексикалык мааниси бир бүтүндүктү ички формасы аркылуу түзүп жатат. Ал эми карама-каршылык оксюморондук сөз айкашынын ички формасын жандандырып жатат. Оксюморондун компоненттеринин лексикалык мааниси жана компоненттердин оксюморондук мааниси речтик бирдиктин эмоционалдуулугун, экспрессивдүүлүгүн белгилейт. Бул оксюморондук сөз айкашындагы синтаксистик сөз айкашынын түзүлүш эрежелерине туура келет. Оксюморондук сөз айкашынын бирдигин синтаксистик сөз айкашын түзүп жатат. Тактап айтканда «башталбай жатып аяктайт, жаралбай жатып пайда болот» оксюморонунда эки бөлөк сөз айкашы өңчөй этиштик сөз айкашынан туруп жатат жана бир предметтин өзгөчөлүгүн чагылдыруу үчүн үчүнчү жаңы мааниге ээ болду. Ошондой эле бул оксюморондук сөз айкашты синтаксистик сөз айкашынын аспектисинде алып караганда сөздөрдүн ортосундагы байланыш бекем грамматикалык байланышты түзүп жатат. Тактап айтканда «башталбай жатып аяктайт, жаралбай жатып пайда болот» оксюморонунда эки бөлөк сөз айкашы өңчөй этиштик сөз айкашынан туруп жатат жана бир предметтин өзгөчөлүгүн чагылдыруу үчүн үчүнчү жаңы мааниге ээ болду. Ошондой эле бул оксюморондук сөз айкашты, синтаксистик сөз айкашынан аспектисинде алып караганда сөздөрдүн ортосундагы байланыш бекем грамматикалык байланышты түзүп жатат.

Мындан сырткары, оксюморондук маанини түзүүдө байламталар жана жандоочтор чоң роль ойношот жана алар оксюморондук форманын түзүлүшүнө чоң өбөлгө түзүшөт жана байламталар менен жандоочтордун жардамы менен да бирикпегендер биригип, айкашпагандар айкашат. Ошентип, оксюморондун негизги бирдиги – сөз айкашы. Бул

оксюморондук бирдиктердин эң белгилүүсү жана кеңири жайылган. Жана ошондой эле сөз айкашы – оксюморондун жалгыз модели. Сөз айкашында грамматикалык жактан багынынкы сөз жана багындыруучу сөз бар. Оксюморондук сөз айкашында да негизги белгини, байланышты маанини алып жүргөн сөз бар. Мындай сөздөр сөз түркүмүнүн тигил же бул түрүнө кирип, ошону менен катар оксюморондук сөз айкашын түзүүгө катышат. Оксюморондук сөз айкашынын түзүлүшүндөгү чоң роль – грамматикалык фактор эсептелет. Оксюморондук айкаштардагы синтаксистик байланыштар биринчиден, сөз түркүмдөрүнүн айкашынын жалпы лексико-грамматикалык касиетинен болот. Маселен, эскинин жаңысы, жакшы да жаман да, жымжырттыктын жаңырыгы, түгөл туруп кемүү.

Оксюморондук сөз айкаштарынын ортосундагы синтаксистик байланыш башкаруу байланышын негизинде түзүлөт. Себеби, сөз айкашында грамматикалык жактан багынынкы сөз жана багындыруучу сөз көпчүлүк учурда оксюморондук сөз айкашынын компоненттерин түзөт. Маселен, суудан кургак чыгуу, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жумурткадан кыр чыгаруу, ары барып, бери келүү, жаман айтпай, жакшы жок, айтпаганды айтуу. Бул фразеологиялык сөз айкаштарында оксюморондук структура бар, башкача айтканда бири-бирине карама-каршы айтылган сөздөр айкашып жатат. Оксюморондор фразеологиялык биригүүлөрдүн фразеологиялык ширешүүлөрдүн катарын өстүрүү менен алардын бүтүндөй бир чоң группасын түзүүдө жана бул байкоочунун кызыгуусун туудурбай койбойт. Окумуштуу В.В. Синюк фразеологиялык оксюморондордун даана, так ички түзүлүшү жок, бирок алар бирикпей турган сөздөрдүн биригишинен, айкашпай турган сөздөрдүн айкашынан туруп жаңы лексикалык мааниге ээ болгон сөз айкаштарынын группасын түзүп жатат деген ойду берген (Синюк В.В. К вопросу о фразеологизмах – оксюморонах. Русский язык в школе. - 1976-ж. 80-84-бб.). Ушул ойду төмөнкү

мисалдар менен бекемдесек болот. Фразеологиялык оксюморондун структурасындагы ар бир компонент карама-каршы маанидеги сөздөрдөн туруп жатат, бирок мындай карама-каршы маанидеги сөздөр фразеологиялык оксюморонду түзү менен өзүнүн түз маанисин жоготуп жатат. Ошондуктан мында түзүлгөн фразеологиялык оксюморон бүтүндөй турпаты менен башка маанидеги түшүнүктү берет. Ошентип, фразеологиялык оксюморондор сүйлөм ичинде да сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат: ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч.

Мисалы: Маңдайымда галстукчан тирүү арбак турду (А.Токтогулов). Бул сүйлөмдө тирүү арбак фразеологиялык оксюморону ээнин милдетин аткарып жатат. Шордуу Казак тирүү арбак болуп кейпинен кетип, сүлдөрү эле келди. Бул сүйлөмдө тирүү арбак фразеологиялык оксюморону бышыктоочтук милдетти аткарып жатат. Ай десе-аркы жок Күн десе-көркү жок перизатка жолуктум. (Жомоктон). Бул сүйлөмдө фразеологиялык оксюморон аныктоочтун милдетин аткарып жатат. Андан кийин уулун ары барып, бери келди (С.Сасыкбаев). Бул сүйлөмдө фразеологиялык оксюморон баяндоочтун милдетин аткарып жатат. Көз ачып жумганча, Каныбектин көз алдынан өмүр тарыхы да элестеп өттү (К.Жантөшев). Бул сүйлөмдө көз ачып жумганча фразеологиялык оксюморону бышыктоочтун милдетин аткарып жатат.

Адабияттар:

1. Павлович Н.В. Семантика оксюморона. - М., 1982. - 11-б.
2. Синюк В.В. К вопросу о фразеологизмах-оксюморонах. Русский язык в школе. - 1976-ж. - 80-84-бб.
3. Теплов Б.М. Психология. - М., 1958. - 45-46-бб.
4. Трубецкая Н.С. Основы фонологии. - М., 1960. - 75-б.
5. Усубалиев Б.Ш. Антонимдер жана аларды окутуу. - Фрунзе. «Мектеп», 1987. - 116-б.
6. Усубалиев Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. - Б., 1994. - 13-б.

Рецензент: к.филол.н. Устабаева Г.К.